

ЮРИДИЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-40>

УДК 346.7

Кулик О.І.

Донецький національний університет імені Василя Стуса

ПОНЯТТЯ ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВОГО СТИМУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ АЛЬТЕРНАТИВНИХ ДЖЕРЕЛ ЕНЕРГІЇ

Анотація. Дослідження присвячено поняттю господарсько-правового стимулювання використання альтернативних джерел енергії. У статті проаналізовано підходи науковців до визначення понять «правовий стимул», «правове стимулювання», «економічне стимулювання», «господарсько-правове стимулювання». За результатами проведеного аналізу сформульовано поняття господарсько-правового стимулювання використання альтернативних джерел енергії, визначено мету такого стимулювання. Розглянуто правовідносини стимулювання використання альтернативних джерел енергії. Визначено об'єкт, суб'єктів та зміст правовідносин стимулювання використання альтернативних джерел енергії. Проаналізовано юридичну відповідальність у контексті господарсько-правового стимулювання використання альтернативних джерел енергії.

Ключові слова: альтернативна енергетика, альтернативні джерела енергії, господарсько-правове стимулювання, поняття господарсько-правового стимулювання використання альтернативних джерел енергії, правовідносини стимулювання використання альтернативних джерел енергії.

Kulyk Oleh

Vasyl Stus Donetsk National University

DEFINITION OF THE ECONOMIC AND LEGAL STIMULATION OF THE USE OF ENERGY FROM RENEWABLE SOURCES

Summary. The article is devoted to the definition of the economic and legal stimulation of the use of energy from renewable sources. The purpose of this research is define the concept of the economic and legal stimulation of the use of energy from renewable sources. Article explores the main current legal and economical approaches to the definitions of «legal stimulus», «legal stimulation» regarding to the promotion of the use of renewable energy sources. Article also defines the purpose of the economic and legal stimulation of the use of renewable energy sources. It was found that Ukraine stimulates (promotes) different branches of the economy, but stimulation of the use of renewable energy sources is at the very forefront of Ukrainian political agenda. Renewable energy sources are viewed by Ukraine as essential alternatives to fossil fuels for several reasons. They can provide energy security by reducing Ukrainian dependence from fossil fuels import. They can also reduce greenhouse gas emissions which will certainly have a positive effect on the environmental situation. This article examines legal relations in the sphere of the use of energy from renewable sources and necessary elements of these legal relations. Ukraine may apply a wide range of renewable energy support schemes including feed-in tariffs, investment aid, renewable energy obligations, tenders and tax reductions to stimulate growth of production capacity for energy from renewable sources in order to reach renewable energy targets. However, gaps in legislation devoted to the use of energy from renewable energy sources may lead to practical problems with obtaining stimulation for re-newable energy producers. After introducing the definition and the meaning of economic and legal stimulation of the use of renewable energy sources, the Article examines approaches to the legal liability as a form of stimulation of the lawful behavior of renewable energy sources producers. The theoretical results can be used in legal theory and also in further theoretical researches devoted to the economic and legal stimulation of the use of energy from renewable sources.

Keywords: renewable energy, renewable energy sources, economic and legal stimulation, definition of stimulation of the use of energy from renewable sources, legal relationship regarding the use of alternative energy sources.

Постановка проблеми. Збільшення обсягів використання альтернативних джерел енергії розглядається як один із важливих заходів до зміцнення енергетичної безпеки держави та покращення екологічної ситуації. Індикативною ціллю України щодо частки енергії з альтернативних джерел у валовому кінцевому обсязі споживання енергії у 2020 році є досягнення 11 відсотків. Вагомий внесок у досягнення поставленої цілі робить господарсько-правове стимулювання суб'єктів господарювання. Водночас, на практиці виникають проблеми із умовами отримання такого стимулювання та порядком його надання.

Законодавчу основу стимулювання використання альтернативних джерел енергії складають положення Законів України «Про альтернативні джерела енергії», «Про ринок електричної енергії», «Про енергозбереження» та ін. Однак, у названих нормативно-правових актах не визначено поняття господарсько-правового стимулювання використання альтернативних джерел енергії, а його зміст можна встановити лише шляхом системного аналізу закріплених норм.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі питань господарсько-правового стимулювання використання альтернативних джерел енергії торкалися Г.Д. Джума-

гельдієва, М.М. Кузьміна, Е.Ю. Рибнікова, проте єдиної думки щодо поняття та змісту такого стимулювання не сформовано. Викладене підтверджує актуальність обраної теми дослідження.

Мета статті. Метою даного дослідження є визначення поняття господарсько-правового стимулювання використання альтернативних джерел енергії та конкретизація елементів правовідносин стимулювання використання альтернативних джерел енергії.

Виклад основного матеріалу. Розпочати дослідження поняття господарсько-правового стимулювання доцільно з визначення поняття стимулювання. Так, в українській мові під стимулом розуміється те, що викликає зацікавленість у здійсненні чого-небудь; спонукальна причина до здійснення чогось [1, с. 698]. В юриспруденції застосовується термін «правовий стимул». Стимул стає правовим лише тоді, коли він отримує відповідне нормативне закріплення, що тягне за собою появу у нього правових якостей [2, с. 12].

У правовій науці немає єдиного підходу до розуміння поняття «правовий стимул», але усі науковці зійшлися на думці, що стимулюванню підлягає тільки правомірна поведінка особи. Зокрема, на думку О. Малька, правовий стимул – це правове спонукання до законслухняної поведінки, що створює сприятливий режим для задоволення власних інтересів суб'єкта [3, с. 60]. Схожої думки дотримується О. Скакун, яка правовий стимул визначає як «правове спонукання до законслухняної поведінки, що створює умови для задоволення власних інтересів суб'єкта. Наприклад, пільга, право на власність» [4, с. 468].

Як зазначають Р. Калюжний, О. Лапка та Т. Пікуля, «правовий стимул» – це правове спонукання до законслухняної поведінки, яке створює для задоволення інтересів суб'єктів права сприятливий режим [5, с. 24].

Наведені підходи до змісту правових стимулів наводять на думку, що правова природа стимулу обов'язково проявляється через правомірну поведінку, яка є вольовою поведінкою суб'єкта права (діяльність або бездіяльність), що відповідає приписам правових норм, не суперечить основним принципам права і гарантується державою [6, с. 350].

Окремі науковці розглядають правовий стимул крізь призму юридичної відповідальності. Наприклад, В. Мамутов вказує, що найбільш ефективні стимули пов'язані з відповідальністю суб'єктів правовідносин [7, с. 117]. Фахівці у галузі кримінального права вважають, що стимули відіграють важливу роль у попередженні соціально-небезпечної поведінки особи. До стимулів у названому аспекті відносять пом'якшення покарання, дострокове звільнення, тощо. Дія усіх правових стимулів виявляється та реалізується у стимулюванні, оскільки стимули виступають тими інструментами за допомогою яких досягається мета стимулювання.

Вдале визначення правовому стимулюванню надав О. Малько, який на-звав правове стимулювання процесом впливу правових стимулів на інтереси суб'єктів [3, с. 61]. Дещо вдосконалив наведене визначення І. Луценко, який пропонує правове стимулювання розглядати як тривалий процес впливу правових стимулів на потреби та інтереси

особи, спрямований на активізацію її правомірної поведінки для досягнення поставлених цілей [8, с. 8]. Р. Калюжний, О. Лапка та Т. Пікуля під правовим стимулюванням розуміють «тривалий, свідомо – організаційний вплив правових стимулів на свідомість особи, який має на меті надання їй певного блага» [5, с. 95]. Інше визначення правовому стимулюванню надав О. Левін, який відзначив, що правове стимулювання – процес, направлений на спонукання людини до активної діяльності шляхом створення зацікавленості у досягненні результату, який заохочується, що включає критерій правового схвалення правомірної поведінки, унаслідок чого суб'єкт набуває певних позитивних наслідків [9, с. 9].

Отже, можна зробити висновок, що основне призначення правових стимулів полягає у забезпеченні правомірної поведінки учасників правовідносин. Водночас, потрібно звернути увагу, що для учасників господарських відносин стимулювання може набувати дещо іншого аспекту.

Успішний розвиток як окремих галузей, так і економіки загалом можливий лише за умов господарювання, що сприяють інвестиціям, інноваціям і реалізації конкурентних переваг та забезпечують збалансованість інтересів учасників господарських відносин. Саме тому важливим є створення сприятливого середовища для стимулювання економічної активності суб'єктів підприємницької діяльності задля забезпечення економічного зростання, відновлення конкурентоспроможності національної економіки, підвищення рівня життя населення [10, с. 1]. Держава намагається стимулювати розвиток господарської діяльності. Насамперед така підтримка спрямована на застосування економічних важелів та стимулів щодо певних видів підприємницької діяльності (розвиток малого підприємства) або окремих галузей господарства (енергетика, суднобудування, сільське господарство тощо). Іншими словами, державою застосовується економічне стимулювання, тобто система правових, організаційних, наукових, фінансових та інших заходів, спрямованих на підвищення ефективності виробництва, успішне розв'язання технічних, економічних, соціальних чи екологічних проблем суспільства, видів економічної діяльності, підприємств [11, с. 33].

З огляду на викладене, стимулювання спрямоване не тільки на забезпечення правомірної поведінки суб'єктів господарювання у сфері альтернативної енергетики, а й на збільшення частки енергії, виробленої з альтернативних джерел енергії. Тобто стимулювання відіграє роль економічного методу державного регулювання, який проявляється через стимули.

Е. Рибнікова відзначає, що господарсько-правові стимули у галузі відновлюваної енергетики, серед іншого, спрямовані на виконання цільових показників у галузі відновлюваної енергетики та покликані мінімізувати економічні ризики виробників відновлюваної енергетики [12, с. 14].

Розглянувши наведені підходи до поняття та суті господарсько-правового стимулювання можна зробити висновок, що господарсько-правове стимулювання використання альтернативних джерел енергії – це процес, направлений на спонукання суб'єктів господарювання та приватних

домогосподарств до виробництва та споживання енергії, виробленої з альтернативних джерел, шляхом застосування економічних важелів і стимулів та створення сприятливих економічних умов для спорудження об'єктів альтернативної енергетики.

Загалом до правового стимулювання, як до системи включається низка елементів, а саме: мета правового стимулювання; знання про правове стимулювання; правовий стимул; суб'єкт правового стимулювання; об'єкт правового стимулювання; предмет правового стимулювання; засоби правового стимулювання; принципи правового стимулювання; механізм правового стимулювання. Зазначається, що вказані елементи надають правовому стимулюванню такі якості, які дозволяють йому існувати у якості стійкого правового явища [13, с. 5].

Водночас, стосовно господарсько-правового стимулювання використання альтернативних джерел енергії доцільно використовувати лише частину елементів, що дозволить досягти мети стимулювання.

Головною метою стимулювання суб'єктів господарювання є забезпечення їхнього керованого розвитку в розумінні сукупності якісно-кількісних змін під впливом факторів внутрішнього і зовнішнього середовища, спрямованої на перехід підприємства у новий стан, кращий за попередній [14, с. 46]. Таким чином стимулювання використання альтернативних джерел енергії направлено на збільшення обсягів виробництва та використання енергії, виробленої з альтернативних джерел.

Господарсько-правове стимулювання використання альтернативних джерел енергії може бути реалізоване тільки у правовідносинах, тому правова природа цього стимулювання обумовлює необхідність аналізу відповідних правовідносин.

Правовідносини стимулювання визначаються як форма суспільних відносин, яку останні набувають при врегулюванні їх правовими стимулами, де стимулюючі та стимульовані суб'єкти виступають в якості носіїв суб'єктивних прав та юридичних обов'язків [13, с. 5]. Склад будь-яких правовідносин визначається їх суб'єктами, об'єктами та змістом, тобто сукупністю прав і обов'язків.

Правовідносини стимулювання використання альтернативних джерел енергії вирізняються своїм суб'єктним складом, до якого можна включити дві категорії: стимулюючого суб'єкта, тобто того, хто стимулює, а також стимульованого суб'єкта, тобто того, кого стимулюють.

Стимулюючий суб'єкт – це, перш за все, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, а також їх посадові особи, що уповноважені на прийняття рішення про надання стимулювання. Водночас, в окремих випадках стимулюючими суб'єктами можуть бути і підприємства, установи та організації різних форм власності, як-от комерційні банки.

До кола стимульованих суб'єктів у сфері використання альтернативних джерел енергії потрібно віднести, перш за все, суб'єктів господарювання. Стимульованим суб'єктом певних видів стимулювання також можуть виступати приватні домогосподарства, однак правова природа

стимулювання використання альтернативних джерел енергії, передусім, обумовлюється сферою виникнення цих відносин, а саме сферою господарювання, адже центральне місце стимулювання використання (виробництва і споживання) альтернативних джерел енергії посідає господарська діяльність суб'єктів господарювання у цій сфері.

Об'єктом відносин стимулювання використання альтернативних джерел енергії можна назвати результат поведінки стимульованого суб'єкта, що виробляє електроенергію з альтернативних джерел енергії, оскільки суб'єкта, який стимулює використання альтернативних джерел енергії, безпосередньо цікавить не сам процес стимулювання, як дія, а результат цього процесу.

Права та обов'язки стимулюючих та стимульованих суб'єктів відносин, які закріплені у відповідних нормативно-правових актах, становлять зміст відносин стимулювання використання альтернативних джерел енергії. Конкретні права і обов'язки суб'єктів вказаних правовідносин визначаються в залежності від засобів стимулювання та інших умов, визначених законодавством.

У той же час, окрім правового стимулювання до тієї чи іншої належної поведінки (позитивного правового стимулювання), важливу роль відіграє таке правове стимулювання, яке полягає в утриманні від певної поведінки, чи її попередження, тобто негативному правовому стимулюванню. Як вірно зауважив Я. Дабіжа, певні обмеження та заборони у сфері господарювання в багатьох випадках можуть відігравати і роль стимулюючих засобів [15, с. 455]. Як приклад можна привести нарахування штрафних санкцій за прострочення виконання зобов'язання (ч. 6 ст. 232 ГК України).

У зв'язку з цим потрібно також приділити належної уваги і стимулюючій ролі юридичної відповідальності. Юридична відповідальність визначається як передбачені нормами права і здійснювані в правових відносинах у процесуальному порядку уповноваженими державою суб'єктами засоби державного примусу до особи, яка вчинила правопорушення, що тягне для неї обов'язок зазнавати несприятливих наслідків особистого, майнового або організаційного характеру, вид і міра яких передбачені санкціями правових норм [16, с. 375].

Зокрема, І. Луценко вважає, що правовий стимул може виступати як у якості позитивних (шльги, компенсації, винагороди, заохочення тощо), так і в якості негативних за характером походження засобів впливу (пом'якшення покарання, дострокове зняття раніше накладеного стягнення тощо) [8, с. 8].

Юридична відповідальність шляхом позбавлення певних благ стримує особи в прагненні задовольнити її інтереси всупереч вимогам норм права. Тобто суб'єкт права стимулюється діяти таким чином, щоб він не вчинив правопорушення, і за це до нього не було застосовано вже відповідальність негативного виду.

Суб'єкти господарювання, що виробляють електроенергію з альтернативних джерел енергії, як учасники господарських відносин несуть перш за все господарсько-правову відповідальність за правопорушення у сфері господарювання. Водно-

час, як справедливо зазначила Ю. Павлюченко, суб'єкти господарювання можуть бути суб'єктами інших видів юридичної відповідальності [17, с. 107].

Слід погодитись із тим, що обмеження та заборони спонукають суб'єктів господарювання до активної та правомірної поведінки, тоді такі заборони можуть виступати засобами господарсько-правового стимулювання.

Разом з тим, господарсько-правове стимулювання використання альтернативних джерел енергії передбачає саме позитивний вплив на суб'єктів господарювання. Обмеження і заборони навряд чи сприятимуть досягненню мети такого стимулювання, а отже юридична відповідальність за правопорушення у сфері використання альтернативних джерел енергії має бути предметом окремого дослідження.

Висновки та пропозиції. Господарсько-правове стимулювання використання альтернативних джерел енергії – це процес, направлений на спонукання суб'єктів господарювання та приватних домогосподарств до виробництва та споживання енергії, виробленої з альтернативних джерел, шляхом застосування економічних важелів і стимулів та створення сприятливих економічних умов для спорудження об'єктів альтернативної енергетики.

Метою стимулювання використання альтернативних джерел енергії на-правлено у досягнення цільових показників у цій сфері, тобто збільшення обсягів виробництва та використання енергії, виробленої з альтернативних джерел.

Суб'єктами відносин стимулювання використання альтернативних джерел енергії є стимулюючий суб'єкт, тобто той, хто стимулює, а також стимульований суб'єкт, тобто той, кого стимулюють. Об'єктом відносин стимулювання використання альтернативних джерел енергії можна назвати результат поведінки стимульованого суб'єкта, що виробляє електроенергію з альтернативних джерел енергії. Зміст відносин стимулювання використання альтернативних джерел енергії становлять права та обов'язки суб'єктів цих правовідносин, що закріплені у нормативно-правових актах.

Обмеження та заборони можуть виступати засобами господарсько-правового стимулювання, оскільки юридична відповідальність шляхом загрози позбавлення певних благ стримує суб'єктів господарювання від неправомірної поведінки. Разом з тим, господарсько-правове стимулювання використання альтернативних джерел енергії передбачає саме позитивний вплив на суб'єктів господарювання.

Список літератури:

1. Словник української мови: в 11 т. / за ред. І.К. Білодіда ; Інститут мовознавства АН УРСР. Київ : Наук. думка, 1970-1980. Т. 9.
2. Мирошник С.В. Правовой стимул: понятие, структура. *Бизнес в законе*. 2013. № 5. С. 12–14.
3. Малько А.В. Стимулы и ограничения в праве. Москва, 2004. 250 с.
4. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : підручник. Харків, 2001. 656 с.
5. Калюжний Р.А., Лапка О.Я., Пікуля Т.О. Правові стимули в механізмі правового стимулювання. Київ, 2013. 204 с.
6. Загальна теорія держави та права : підручник / В.Д. Ткаченко, Л.Л. Богачова та ін. ; за заг. ред. М.В. Цвіка. Київ, 2002. 432 с.
7. Мамутов В.К. Совершенствование правового регулирования хозяйственной деятельности. Киев, 1982. 145 с.
8. Луценко І.М. Правові стимули: теоретико-правові засади та механізм реалізації : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2009. 227 с.
9. Левин О.В. Стимулирование в праве: теоретические и практические аспекты : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Нижній Новгород, 2006. 26 с.
10. Бойко О.Я. Стимулювання економічної активності суб'єктів підприємницької діяльності. *Теорія та практика державного управління : зб. наук. праць*. 2017. Вип. 1(60). С. 98–105.
11. Рогов В.Г. Стимулювання та стимули в економіці: визначення та класифікація. *Економічний аналіз : зб. наук. праць*. 2017. Т. 27. № 2. С. 30–35.
12. Рибнікова Е.Ю. Господарсько-правове стимулювання використання відновлюваних джерел енергії в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04. Одеса, 2018. 20 с.
13. Мирошник С.В. Теория правового стимулирования : автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук : 12.00.01. Ростов-на-Дону, 2003. 40 с.
14. Рогов В.Г. Теоретичні підходи до розуміння поняття «розвиток підприємства». Актуальні тренди економічного розвитку України: Матеріали Всеукраїнських наукових економічних читань з міжнародною участю з нагоди 50-річчя економічної освіти на Миколаївщині (Миколаїв, 27-29 травня 2015 р.). Миколаїв, 2015. С. 46–47.
15. Дабіжа Я.І. Поняття та зміст економічно-стимулюючої функції господарського права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 66. С. 451–457.
16. Загальна теорія держави і права : підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / Л.В. Авраменко та ін. ; за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. Харків, 2009. 584 с.
17. Павлюченко Ю.М. Відповідальність за порушення у сфері виробництва та обігу органічної сільськогосподарської продукції. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 2. С. 106–109.

References:

1. Bilodid I.K. (1978). Slovnkyk ukrainiskoi movy v 11 t. [Ukrainian vocabulary in 11 vol.]. Kyiv: Naukova dumka. (in Ukrainian)
2. Miroshnik S.V. (2013). Pravovoy stimuly: ponyatiye, struktura [Legal incentive: the concept structure]. *Biznes v zakone [Business in law]*. Moscow, no 5, pp. 12–14.
3. Mal'ko A.V. (2004). Stimuly i ogranicheniya v prave [Incentives and restrictions in law]. Moscow : Yurist. (in Russian)
4. Skakun O.F. (2001). Teoriia derzhavy i prava : pidruchnyk [Theory of state and law: textbook]. Kharkiv : Konsum. (in Ukrainian)
5. Kaliuzhnyi R.A., Lapka O.Y., Pikulia T.O. (2013). Pravovi stymuly v mekhanizmi pravovoho stymuliuvannia. [Legal incentives in the legal incentive mechanism]. Kyiv : MP Lesia. (in Ukrainian)

6. Tsvik M.V., Tkachenko V.D., Bohachova L.L. and others (2002). Zahalna teoriia derzhavy ta prava [General theory of state and law]. Kyiv : Pravo. (in Ukrainian)
7. Mamutov V.K. (1982). Sovershenstvovanye pravovoho rehulyrovanyia khoziaystvennoy deiatelnosti. [Improving the legal regulation of economic activity]. Kyiv. (in Russian)
8. Lutsenko I.M. (2009). Pravovi stymuly: teoretyko-pravovi zasady ta mekhanizm realizatsii [Legal incentives: theoretical and legal principles and mechanism of implementation] (PhD Thesis), Kyiv : Kyiv National University of Internal Affairs.
9. Levin O.V. (2006). Stimulirovaniye v prave: teoreticheskie i prakticheskie aspekty [Incentive in law: theoretical and practical aspects] (PhD Thesis), Nyzhnyi Novhorod : Ogarev Mordova State University.
10. Boiko O.Y. (2017). Stymuliuvannya ekonomichnoi aktyvnosti subiektiv pidpriemnytskoi diialnosti [Stimulation of economic activity of business entities]. *Teoriia ta praktyka derzhavnogo upravlinnia [Theory and practice of public administration]*. Kharkiv : Mahistr, no 1(60), pp. 98–105.
11. Rohov V.H. (2017). Stymuliuvannya ta stymuly v ekonomitsi: vyznachennia ta klasyfikatsiia [Incentives and Incentives in the economy: definition and classification]. *Ekonomichniy analiz : zbirnyk naukovykh prats [Economic analysis : a collection of scientific researches]*. Ternopil, vol. 27, no 2, pp. 30–35.
12. Rybnikova E.Y. (2018). Hospodarsko-pravove stymuliuvannya vykorystannia vidnovliuvanykh dzherel enerhii v Ukraini [Economic and legal stimulation of renewable energy sources usage in Ukraine] (PhD Thesis), Odesa : National university «Odesa law academy».
13. Miroshnik S.V. (2003). Teoriya pravovoho stymulirovaniya [The theory of legal incentives] (JD Thesis), Rostov-on-Don : North Caucasian Academy of Public Administration.
14. Rohov V.H. (2015). Teoretychni pidkhody do rozuminnia poniattia «rozvytok pidpriemstva» [Theoretical approaches to understanding the concept of «enterprise development»]. Proceedings of the Aktualni trendy ekonomichnoho rozvytku Ukrainy: Materialy Vseukraiinskykh naukovykh ekonomichnykh chytan z mizhnarodnoiu uchastiu z nahody 50-richchia ekonomichnoi osvity na Mykolaiivshchyni (Ukraine, Mykolaiv, May 27-29, 2015). Mykolaiv : NUK, pp. 46–47.
15. Dabizha Y.I. (2012). Poniattia ta zmist ekonomichno-stymuliuiuchoi funktsii hospodarskoho prava [The concept and content of the economic-stimulating function of economic law]. *Aktualni problemy derzhavy i prava [Current Problems of State and Law]*. Odesa, vol. 66, pp. 451–457.
16. Tsvik M.V., Petryshyn O.V., Avramenko L.V. and others (2009). Zahalna teoriia derzhavy i prava : pidruchnyk dlia studentiv yurydychnykh vyshchykh navchalnykh zakladiv [General theory of state and law : textbook for students of universities of law]. Kharkiv : Pravo. (in Ukrainian)
17. Pavliuchenko Y.M. (2017). Vidpovidalnist za porushennia u sferi vyrobnytstva ta obihu orhanichnoi silskohospodarskoi produktsii [Responsibility for law violations in the sphere of production and circulation of organic agricultural products] *Porivnialno-analitychne pravo [Comparative-analytic law]*. Uzhhorod, no 2, pp. 106–109.